

ERDÉLYI MUZEUM

AZ ERD. MUZEUM EGYLET TÖRT. SZAKOSZTÁLYÁNAK KÖZLÖNYE.

SZERKESZTI

FINÁLY HENRIK,

M. K. EGYET. TANÁR, A MUZ. EGYL. TITRÁRA, A M. TUD. AKAD. L. T.

Megjelen havonként.

Junius 1.

Ára évenként 1 frt 15 kr.

Tartalom: A nándori barlangesoportozat. (Két könyomatú ábrával.)
Ismerteti Torma Zsófia. — Sophokles a magyar irodalomban. (Vége.) Közli:
Szamosi János.

A nándori barlangesoportozat.*)

Ismerteti Torma Zsófia.

Szászvárosról nyugati irányban kiindulva a V.-Hunyadnak vezető útra, 30 k. m. rövid 3 órai távolságra Felpestes községbe térünk, mely a Cserna mellék völgyében fekszik; honnan nyugatra a „Peták“ mentén egy óra alatt Nándor községbe érünk.

A falunak e kis völgy határán eső szögletét 100 m. magas mészsziklák zárják el; csak a „Peták“ pataknak hagyva medret, hol e folyócska 2 partjának szikláiban egy barlang csoportozatra találtam, mely 5 barlangnak nevezhető nagyobb üregből és 7 oduból áll.

Ezen különböző elnevezés alatt ismeretes sziklák barlangjai fekvésük sorrendje szerint így következnek:

A folyócska jobb partján, a község nyugati végén emelkedő „Deálu Pesteri“ (barlangok hegye) nevű már említett 100 m. magas mészszikla meredek hegyoldalba 40 m. magasra találjuk az első legnagyobb barlangot éjszakra nyíló folyószerű két bejáráttal.

Ezek közül a nagyobbik hossza: 9 m. magassága: 3–6 m., szélessége: 2-50 m. A barlang hajójának mélysége pedig: 9 m., szélessége: 12 m., s magassága: 4–9 m. közt váltakozik.

1877 tavaszán kezdtem ásni. A talaj egymás utánja ez: kevés humus guano és mészkövek kisebb nagyobb hulladékkal egyes márgás barlang iszap, mely különböző átméretű s a szerint képződött, a mint a barlang emelkedett, déli oldalától, éjszakra nyíló bejárata felé mind inkább lejtősödő talaján alászivárgott.

*) Függelék: „Hunyadmegyei neolith kőkorszakbeli telepek“ ismertetéséhez. Az „Erdélyi Múzeum“ 1879-iki évfoly. 5, 6 és 7-ik száma.

Emelkedettebb pontján egy 2 m. magas guano domb alatt csak kövecses márgás iszap van.

A mellette levő talaj pedig fokozatosan nyugatra alászálló szikla lépcsőket alkot, melyeknek termő földdel telt 50 cm. vízszintes mélységű üregeiben: emberi kézizület s igen kevés konyhahulladék volt.

Culturréteg csak a talaj szélein, ezek szikla öblösödéseiben és a főbejárat folyósóján fordult elő.

A barlang közepének mészköves márgás iszapában csak 4 drb. cserépedény töredékre találtam.

A magasabban fekvő öblösödések rétegei mészkővel elegyes termő föld, a konyhahulladékoké pedig: szintén ilyen sok kőrészlettel, homokkal, földdel és márgás tartalommal vegyes.

A bejáratnál átellenes oldalfal alyának természet alkotta boltozatszerű mészszikla üregét: temetkezési helynek felhasználva találtam, melynek hossza kelettől-nyugatnak 11.40 m., magassága: 80 cm., nyugati vége 1 m. vízszintes mélységű, a keleti pedig 50 cm.

Ezen boltozatszerű üreg befalazásából épen, csak keleti vége maradt fenn; s ez egy 30 cm. hosszúságú földdel felrakott falrészlet volt, melynek téglány s négyzetre idomított lapos kisebb mészköveit az alányuló szikla boltozat iveteteihez alkalmazottan találtam felrakva.

A falazat többi részit kibontva s a kirablott dolmen külső oldalát földdel ismét felrakva találtam.

Mert üregében a mészkővel elegyes termő föld közt már csak: egy emberi vastag koponyának részlete, ursus spelaeus fogai s 2 jaspis szilánk volt

Nyugati részének 1 m. vízszintes mélyen fekvő kis fülkéjében pedig: egy 18 c. m. hosszú simított faragott kosszarv és egy 8 c. m. magas, 3 c. m. sugaras lencsedíszítéses barna agyag ép kis kanna volt rejtve; mely valószínűleg a dolmen kirablásakor észre nem vétetve hagyathatott helyén. (X. tábla 2-ik áb.)

A kanna 8 c. m. átméretű; gömbövinek azon részit, a melyet a 3 cm. magas és sima felső párkányzat határol: egy soros lencse díszítés szegélyzi, a melyen alól a sűrűn vésett rézsutos vonalokból alakított keskeny szalagdíszítések különböző irányból egybeszőgellve: a kanna gömbövin domboru alyának simán maradt kör alakú kis lapjáiig nyulnak le; melyen Korongról való levágás nyoma tisztán kivehető. Ezen szalag díszítés kisimitott keskeny homoru közei még fényesek.

Lapos 28 mm. széles fülének azon részin a hol a kanna párkányzatából kimagasodik: 3 soros lencsedíszítése van s belőle a rézsutos vonalok ékítés 3 szalagja: a gömbövbé idomított fül alyáig nyulik le.

Továbbá a dolmen keleti részének fenmaradt befalazásán belül levő termő földdel telt üregében: egy 8 c. m. hosszú, 5 mm. keskeny vörös réz fibula tűje, vagy más rézsodronynak görbült részlete volt, melynek patinája: szénsavas réz malachit (X. tábla 1-ső ábra.)

Hazánk legtöbb bronz lemeze talán ilyen lehet. Kétségtelen valóság tehát muzeumunk igazgatója Pulszky Ferencz urnak foállított rézkora.

Ezen sima rézsodrony mellett: egy 12 c. m. hosszú, 18 mm. keskeny, kevésbé görbült tűzkőkés is volt, melynek felső vége: félkör alakra, hosszának két oldala pattogatás által apró fogakkal ellátva fűrésznek idomított. (X. tábla 3-ik ábra.)

(Ilyen hosszú kőfűrész hazánkban még nem került elő őskori telcpekről.) Felső fele füst színű, míg az alsó világos szürke s kör alakú fehér pontoeskákkaal tarkázott. Mind két lelet a sírkamra ezen helyén szintén mint észre nem vett tárgy hagyathatott.

Miután Németsország hunhalmait s dolmeneit — mely utóbbiakat Fligier iber eredetű népek művének állit, többnyire már mint kirablott temetkezési helyeket ismertetik, feltehető, hogy a barlang ezen sírkamráját is őskori népek rabolhatták ki

Az 1878-ik évi párizsi világkiállítás alkalmával tartott anthropologiai congressus aug. 19-ki ülésin Dupont Europa azon népregéiről emlékezett, melyek szerint az érczek művelésit barlanglakó törpéknek tulajdonitva, azokat Belgiumban Nutton, Németsországban Kobold, Svécziában Troll, Franciaországban Gnomes és Lutin-eknek hívják.

Dupont és Lubbock ugyanekkor azt is nyilváníták: hogy a különböző országok ezen mondái talán egy bevándorolt néptörzsre való visszaemlékezésnek lesznek képletei, mely nép csekélyebb létszámának volta miatt kereshette menedékhelyét barlangokban.

Mire Schaaffhausen azt jegyezte meg, hogy ő pedig úgy véli: ezen barlanglakók egy régebben bevándorolt ázsiai népfajnak lehettek maradékai, kik az ércz készítésit ismerték, mit azonban a későbbben beözönlött hódító népek már nem műveltek; s így véleményeik szerint meg volna állapitható, hogy Europa barlang lakói az ércz művelés ismeretivel bírtak.

S midőn ezen tekintélyek, valószínűleg Homer után (Ilias VIII. fejezetében, hol az érczműveket barlangokban készitik) az említett népek regéit ugyanazon országok őskorbéli telepeseinek ismeretivel hozzák kapcsolatba; hazánk oláh népének ide vonatkozó mondáját is megemlíthetem, mely szerint népünk a barlangokat: óriások által lakott tanyáknak hiszi.

Tekintettel az említett régészek következtetéseire a nádori barlangban talált réz és kőleletek együttes előfordulása is nevezetesebb adatnak vehető tehát hazánk barlangjaiban lakott népek korának kiszámítására.

(Morlot a kőkorszakot 7000, a bronzkort 4000 évre teszi; de hazánk ős telepeseinek korát — ezen feltevés szerint számítani — nem lehet.)

Nevezetes adat még gyűjteményemben a díszített edényeiről egy korra vezethető algyógyi barlang vaslelete, Tordos réz és ón leletei, vas és bronz salakja; Nándor és nándorvályai réz és vastermelést bizonyító legújabb leleteim, mely előfordulási körülményeket az említett adatokhoz számítva, talán mi is következtethetjük, hogy hazánk őstelepesei: a rezet, ónot, bronzot és vasat művelték.

S mert továbbá ezen általam kutatott telephelyeken arany vagy ezüst leleteket a legpontosabb kutatás és megügyelés után sem találtam, azt is feltehetnők, hogy ezen őskori nép Dacia aranyát, ezüstjét, nem ismerte.

De hogy hazánk őstelepesei ezért valósággal is egy a dákok előtt itt lakott nép lett volna, biztosabb adatok hiányában megállapítani még sem lehet; valamint azt sem, hogy azok Herodot „sok aranyot viselő“ Agathyrsei lehettek, kiknek földjén szerinte „a Maris (Maros) vize foly.“*)

Van történész, ki az Agathyrseket: a Skythákkal, más pedig: a Sarmatákkal azonosítja.

Ujabbán Edelspacher Antal ur alapos szakismerettel Sarmizegethusa szóalak illetőleg elnevezés fejtegetésinek nagy horderejű tanúsága szerint azt bizonyítja: hogy ezek Sarmat szavak, (az iráni nyelvcsoportha utalnak) és hogy e dák tövárost hazánkban Sarmaták építették s a Dákok csak elfoglalás utján lakták.

Hihetőleg innen van Traján oszlopán is ezen népek két-féle viseletének megerősítése. (Fröhner műve.)

Hogy pedig ezen nyelv és népismei adatok alapján be akarjam bizonyítani azt is, hogy az őslakók talán egy skythagathyr-sarmat-dák népegyveleg lettek volna, ez épp oly hasztalan törekvés volna, mint megállapítani akarni ama másik feltevést, hogy Helbig ősitalusi (hihetőleg mint trojai telcipesek) hozhatták Tordosra illetőleg Magyarországra Troja keramikáját bálványát, symbolumát, s hasonló jegyekkel ollátott agyagkerékét, bagoly fej idomu edényét és bálványát az érozöntés mesterségit „ansa lunata“-it stb.

*) Herod IV, 49. 104.

A Budapesten 1876-ban tartott őstörténelmi nemzetközi VIII. congresszus alkalmával, midőn külföld hírnevesebb ősrégészei kiállított gyűjteményem leletének előfordulása körülményeiről tőlem felvilágosító ismertetéseket kértek, s egyszerűen, hogy közölném velek a lelt tárgyak készitési módjáról, rendeltetésiről, czéljáról és eredetéről magamnak alkotott nézeteimet is, az ősrégészet még meg nem állapított ismeretinek fejlesztése tekintetéből azért kívánták, hogy ilyes hivatlan eszközök, illetőleg eszmék különbözőségeiből nyert felhasználható anyagot: czéljuk előmozdítására értékesithessék feliratok hiányában, melyekből a korszakot eseményeivel, szép könnyedén leolvastva kideríteni, az ősrégészetnek nem adatott.

Ily czélből veszik legalkalmazhatóbb segédeszközül még, az ismeretlen feletti értekezhetésre: a népismertetésre: a népismeret, továbbá a palaeontológiával egybekötött földtan és craniológiával egyesítet anthropologia ismereteit. Sőt hasonló czélből mesélték el az említett párizsi gyűlés kitünőségei a népek regéit; pedig azon meggyőződést ők is osztják, a népek ősiségi kérdésének megoldására: népregék, szóhagyományok, ethnologiai adatok irányadók nem lehetnek; s azt is szintén tudják, hogy egy nép, mely öltözetiben a divat forgandó járma alatt ha nem is nyög, együtt élés folytán simulhat lassankint az őslakók gyakorlatához, saját őslagyományait gyakran elszokva.

Ezen segédeszközök alkalmazására az ősrégészek mind addig utalva lesznek, míg — s ezt kedélyesen jegyezték meg — pl. az én hitemmel szemben egyebet állítani mint egy más hitet, ők sem tudnak; s véghetetlen nevetséges dolognak tartanak ha pl. az én ily irányu tévedéseimet lekaczagatnák akkor, mikor sehol sincs még biztosítéka annak, hogy az a tudás, a melynek alapján állnak, kevésbé tévedés lenne, mint az enyém.

Ekkor hasonlították volt az ősrégészetet kedélyesen a philosophiához, mely tan magába foglalja mindazon tudományok összességét, a miről tulajdonképpen semmit sem tudunk.

Egy más képlet szerint pedig: az ősrégészet ki van téve gyermek éveiben ezen kor hajainak; eleven frissessége azonban kipótolja hiányzó érettségét, különböző irányai kijelölve, egyengetve annyira még nincsenek, hogy fejlesztésin kizárólag csak szaktudósok működhessenek ez az, a mi ezen tudomány művelésire kedvet, ösztönt s a műkedvelőknek bátorságot adó; hogy a kérdések mindenki áttekinthetése előtt nyíltan állnak, s az eredmények egybeköttetésbe hozhatók az összes működők igyekezetivel a nélkül, hogy a dilettansok czélhoz nem vezető munkálatai, néha phantastikusnak tetsző eszme-futtatásai kárt okoz-

hassanak az ősrégészetet művelő veterán régész körültekintő meggyőződése, vagy dolgozatába.

Ily irányban adok tehát kifejezést minden legesekélyebb véleményemnek, melyet a leletek előfordulási körülményeiről magamnak alkotván elmondtam külföld hírnevesebb ősrégészeinek; a nélkül azonban, hogy igénytelen megjegyzéseimet csak legkevésbé is érdekeseknek, vagy fontosoknak tartsam.

És most áttérek a már ismertetett sirkamra körüli helyeknek leírásához.

Az előtte talált földtöltés 50 cm. szélességre és 70 cm. átméretű mélységig: konyhahulladékokkal volt telve.

Egy a sirkamra nyugoti végéhez helyezett 60 cm. hosszú, 50 cm. széles, 60 cm. magas mésztkő pedig a kibontott sirkamra elfalazását képezhette; ülőhely vagy talán éppen ol-tárkő is lehetett.

A talaj ezen pontja a barlang emelkedett déli oldalának legmagasabban fekvő része volt; s talán ezért a kő és falközti keskeny köznek culturrétegén sem guanot vagy humust nem találtam úgy hogy ott a felső edény töredékeket csak is egy nedves, ragacos, fekete vastag mohasodás fedte, mely cserép darabokj közt lencse diszítésű s vörösre festett dombor apró csücsök diszítésüket találtam.

A konyhahulladékok közt előforduló különböző anyagu és színű 2 cm. vastagságú durva fazék vagy urna s legfinomabb fényes fekete kanna részletein mintegy 50 féle szebbnél-szebb dombor és bevéselt, felragasztott vagy bélyegzett diszítést lehet megállapítani, melyeken vörös és fekete festés is fordul elő.

Találtam ezen konyhahulladékok rétegiben: polyvával gyurt agyag tűzhely részleteket, hamu, szén, korhadt fa és szőlő venyige töredéket, ursus spelacus, bos urus, őz, nyul, sus scrofa és kosnak esont töredékeit; valamint többféle madár, köztök hattyu? tyuk, rucza, barlang madarak stb. maradványait is.

Ugyanítt két nagyobb urna felinek darabja mellett: egy nagy edénynek vörös mázos, kupos fedő töredékeit, minek harang alakja hasonló azon agyag borítékhoz, melyek alatt az oláh nők kenyereiket sütik és „cest“-nek nevezik.¹⁾ Ilyen részletek Tordos telepén is fordulnak elő.

Az edények változatos ékítéseiből van: benyomott s végig huzott kézujjak által diszített durva edény töredékei közt: (ezen ékítést a székely föld edényein ma is láthatni) a legfinomabb lencse ékítéses edénynek részlete; mely agyag körlemez kék felületén azok felragasztása, vagy beékelése alkalmából: az emberi ujjak bőrének finom redőzetes lenyomata maradt.

¹⁾ Magyarul „bujdosó kemence“ a neve.

Ezen idomu ékítés és az edények oldalain levő dombor, meg átlakasztott, vagy élre lapított s majdnem párkányt képező csücsök diszítések érczorra vezetnek; a mint hogy a vörös réz ha igénytelen leletét is, de a sirkamrában megtaláltam.

Az edényfülek alakja és ékítései is különbözők; vannak 2—8 cm. szélesség közt váltakozó laposak, simák és szép mintákkal diszített fülek.

Az edények oldalán levő több féle mintázat közül feltünőbbek: egy rézsutas vonalokból alkotott sáv ékítés; továbbá egy függőlegesen egymásfelé állított s megszakasztott dombor lapocskák, (V. tábla 7-ik ábra) mely kétféle mintázat fölé agyag körlemezkek sorban egymasmellé ragasztvák.

Egy finum fényes fekete kis kanna darabján pedig feltűnő, hogy az egymásból kifolyó beszurdalt diszítést, félkör alakú végre idomított lapos finum kis eszközzel véshették külső gömbövíre.

Vannak minták a Schliemann 3511 számú trojai dísz vasáján előforduló koszoru alakú tollazatszerű diszítésből.

A sűrűn kockázott párhuzamos vonalok közeiből alkotott szalag diszítések változatos mintázatokra használtattak fel.

Igen szilárd anyagu vörös agyag edény töredékekre zigzag dült vonalok finum sorai vésettek.

Nagyon csinos az egymásfelé szurdalt s megszakasztott 3 soros vonalok közé: függőlegesen idomított rovázatos dombor hengerek mintázata.

Még feltűnők a köralakban egy-más mellé domboritott, apró csücsök diszítésű vörösre festett edényrésztetek.

A főbejárat folyosójának talaja két részre osztható. Nyugati hosszrészeinek szikla mély üregeiben konyhahulladékokat találtam, hol nevezetesebb lelet elő nem fordult.

Azonban a keleti hosszának igen mély márgás iszapa felett levő 70 cm. átméretű culturréteg egy igen nevezetes leletet adott.

Ugyanis ezen folyosó keleti oldalának belső sarkában egy: cervus megacerus Hartm.

Ágaitól lefaragott 38 cm. magas agancs tövét találtam, több szintén idomított lábszárcsont darabbal együtt 20 cm. mélyen a barlang iszapban; mely leleteket még 12 cm. átméretű guano és 10 cm. humus fedett.

Mint nevezetes leletet dr. Koch Antal ur már 1877-ben az „Erdélyi Múzeum“ 8 számában ismerteté.

Ezen agancs közeliben a folyosó kijárata felé több konyhahulladék közt találtam: egy emberi kézizületet, ár alakra fara-

gott nagyobb csont eszközt bos taurus lábszárából s egy laposra faragott d sznó agyart

Az 1 m. vízszintes mélységű szomszédos sziklaöblösödésben pedig egy már fiatalabb példány cervus megacerusnak 35 cm. magas szintén idomított agancs töve is volt 20 cm. mélyen a barlang iszapban rejtve, melynek meghagyott alsó ága 11 cm. hosszú, a felső pedig 12 cm.

A barlang iszapot itt 15 cm. átmeterű guano és 10 cm. humus réteg fedte; s így az egyik agancs tövet 43 cm. a másikat 45 cm. mélységben találtam, mely felettek levő 45 cm. átmérctű réteglarakodás mészkő barlangban a leletek nagyobb multjára utal.

Ennél mélyebb culturréteg csak a dolmen előtt mint feltöltés és a bejárat folyosóján volt; hova a konyhahulladékok könnyebb közlekedhetés czéljából hordattak.

Megtaláltam az agancs körül lefaragott, sőt megrágott kisebb nagyobb részleteit is.

S mivel sem Lubbok már említett műve 11-ik oldalán, sem Quenstädt vagy Zimmermann emberkorban élő óriás szarvasokat nem emlitenek; legujabb időben pedig Hochstätter ur a bécsi tud. akadémia által kiküldött ősrégészeti bizottság elnöke szintén oda nyilatkozik a vipusteki barlang bevezgett ásatásaival ezen állatról, hogy emberkor előtt élt, mivel csont maradványait itt a legalsóbb diluvial iszapban találta fel, melyet a cultur rétegtől egy cseppkő réteg választott el: ezen diluviál állat előfordulási esetét tehát mint első jelenthetem be.

Csak Ferdinánd Sigmund „Untergegangene Welten“ czimű művében írja ezen állatról „Es ist mehr als wahrscheinlich dass er erst in historischer Zeit verschwunden ist.“

Hogy az említett állat nem ásatag, de friss állapotban vitetett torozásra a barlangba bizonyítják azon előfordulási körülmények is, hogy a barlang culturrétegeiben utólagos ásatással vázzának többi csontrésztöredékeit is, mint a lábszárak, oldalcsontok, lábujjületek és óriás medenceze csontját a konyhahulladékok közt megtaláltam.

Melyeken, de különösen az agancsról lefaragott részletek szélein s lábszárcsontok végein emberi fogakra mutató megrágás felismerhető jelei látszanak.

Kétségtelen valóság tehát, hogy ezen maradványok élő állatnak voltak részletei. S így vagy az lenne megállapítható, hogy földünken jobbkori az ember megjelenése, vagy a cervus megacerus eltűnése vezethet egy későbbi korra vissza, mint a hogy eddig meghatározott.

És itt egyik természettudós barátom azon nézetit sem hagyhatom említetlenül, hogy ő az ismertetett cervus megacerus agancsait ásatag példánytól valónak gondolja, melyek szerinte a barlang kutatása alkalmával vagy az alsóbb diluvial rétegből zavartattak fel, vagy pedig egykori idomításuk ezéjából kívülről vitettek a barlangba; miután a konyhahulladékok közt megtalált csontok részletit ő ursus spelacusénak nyilvánítja oly előfordulási körülménnyel szemben is, hogy az agancs lefaragott darabjainak szélcin a megrágás csalhatlan nyomait felismerhetni.

De ásatag csontokat még a legéhesebb ember vagy állat is miként rághatott meg? Feltenni is bajos, ugyszintén azt, hogy ásatag csontokból faragják eszközeiket akkor, midőn az elköltött vad állatok csonthulladékainak bőviben voltak.

A kutatás alkalmával belső diluvial rétegből sem zavarhatták azokat föl; mivel a barlang iszap ily mélységiben egyetlen állatnak legesekélyebb csont maradványaira sem akadtam; s ha az agancsokat ott megtalálom is, idomításuk emberi kéznek művéről tanuskodva, csak állításomnak lennének csalhatlanabb bizonyítékai.

Nándor mostani lakóit: őstelepeihez, valamint az óriás szarvas létezésinek tudatához vezető ethnologiai adat lehetne azon előfordulási körülmény, hogy a község oláh női ezen állat meglepően hű alakját ágyruháik diszítésire varrják, ha Hunfalvi Pál szerint oláh nőink nem a magyarok települése után vándoroltak volna hazánkba, mely miatt őket azok multjával kapcsolatba hozni lehetetlen; ha erre még oly felhasználható adat is volna ezen ethnologiai ténykörülmény, hogy a minden mivőlődés, vagy történelmi ismeretek és culturalis előhaladástól mérőben távol álló oláhok csak mint azok utódai birhatnak a cervus megacerus akkori létezéséről, ily formán tudomással; kivéve ha megállapítható lenne, hogy a Niebelung „grimme Schelch“ je nem a cervus alee, de éppen maga a cervus megacerus volt; minek azonban bebizonyíthatlansága felett Schaaffhausen a bonni „Gesellschaft für Naturheilkunde“ egylet 1878. június 3-iki ülésin értekezett. (Folyóiratuk 108 oldalán)

A bejáró folyosó hosszárkában talált s ismertetett leletektől kevéssé távolabb a kijárat fele, a dolmenben kapott vastag koponya részletnek azonos darabjára akadtam; ettől pedig szintén a kijárat felé távolabb 70 cm. mély kulturréteg alyában a szikla mellett: egy 8—10 éves gyermekkoponya feküdt.

Csonkasága miatt pontos méretek nem eszközölhetők rajta s mivel 8—9 éves gyermeké, mely korban a férfi koponyát a nőétől megkülönböztető elhajlás még nem fejlődik ki, nem tud-

hatni fiu- vagy leány-gyermek koponyája-e? Torzitás nem észlelhető rajta.

A konyha hulladék réteget, a melyben találtam 10 c. m. guano, 20 c. m. humus fedett. Állkapcsa, vagy vázzának bármely csekély részlete körülötte megtalálható nem volt, csak különböző lencsedíszítésű kanna s más finom edény töredékek halmaza.

A felemlített többféle leletek ismertetett előfordulásának körülményeiből az tűnik ki, hogy: két halott csontváz töredékeiből voltak részletek ezen barlang különböző pontján szélel szórta megtalálhatók.

De, hogy a fiatalabb halott, melynek vékony koponyáját dr. Lenhossék József ur csak mintegy 80—100 évvel ezelőtt odakerültnek lenni állítja, a dolmen halottjával egy korból való-e? S hogy mint ilyent az idősebb halottal a sírkamrába, vagy pedig a folyosó ezen részibe külön temethették el? Mind ezt meghatározni bajos lenne. Mivel továbbá a koponya körüli lencsedíszítésű kanna töredék halmazban egyetlen edénynek kiegészítő darabjai megtalálhatók nem voltak, sőt ezen részleteken a dolmen ép kannájának mintázatát, anyagát is telyesen felismerhetni; önkéntelen azon következtetésre jöhetni: hogy a sírkamra egykori kirablói annak tartalmát, a bejáró folyosó ezen pontjára csak könnyebb megtekintetés céljából vitték, hol az edényeket mint értéktelen tárgyakat egybetörték s a halott többi csont részletével onnan kidobták.

Azon felmerült regéről, hogy a mult században egy fiatal leányt temettek volna a barlangba s hogy ezelőtt mintegy 30 évvel egy nándori lakó abban kincsek után ásva, emberi csontváz és szarvas agancshoz jutott, valótlannak bizonyult, miután a falu legöregebb embere, sőt az illető kincsásó fiai sem tudnak erről semmit.

A bejáró folyosó ezen keleti hosszárkának említett konyhahulladékai közt a gyermek koponya és agancsak rétegében még: *rhinoceros tichorrhinus*, *ursus spelaeus*, *hyena spelaea*, *equus primigenius*, *sus scrofa* és *bos urus* fogai is voltak.

A *rhinoceros tichorrhinus* maradványai Lubbock szerint: Sibiériától kezdve, közép Európán keresztül az Alpések és Pyrenékig sőt Angliában is mindenütt fordulnak elő, csak azon túl nem; bárha Irland, Amerika, Sicilia és Malta vidékein az elefánt nyomai gyakoriak.

Hogy azonban a *rhinoceros tichorrhinus* a jégkorszak előtt már létezett volna? Adatok erre hiányoznak még.

A kolozsvári muzeumnak van egy *rhinoceros tichorrhinus* fejkéje az oncsászári barlangból, melynek épsége ásatag természetire utal.

Konyhahulladék közt tudtommal eddig, csak ezen nándori barlangban fordult elő.

A bemutatott nagyobb barlangtól nyugatra 150 lépéssel távolabb van a „Peták” jobb partján ugyanezen hegyoldalon a 2-ik és 3-ik kisebb barlang, de bennök culturréteg nincsen.

Egyik barlang belsőjének oldalából a szikla üregek kiapadt forrásai: kisebb-nagyobb hömpölyek halmazát mosták ki, melyeknek zöldes színe a barlangnak későbbi kiszáradásából eredhet.

S ámbár léteznek olyan lakott barlangok, melyeknek oldalrészeiből talán a később keletkezett források vize ma is foly, még sem tehető fel, hogy ezen barlang ezért a neolith kőkorban (midőn forrása az egésznek kis talaján aláomlott) akkori nedves voltáért lakva lehetett.

Emez állításom bizonyítékául említhetem fel a község oláh lakóinak azon hiedelmét, hogy a két utóbbi barlangban a „dracu“-t (ördöget) hiszi lakni; mely gonosz szellem szerintök onnan az oda közeledő emberek fejére; a sok rosszat dobja.

Ezen gonosz szellem valószínűleg: a barlangok nem régen kiapadt forrásai által alásodrott mészkövek márgás iszapa lehetett.

Ugy féli a nép e barlangokat még ma is, hogy nem menekülének azokba pásztor gyermekek eső vagy nagyobb zivatarok elől, miért is talajukon pásztor tüzeknek semmi nyoma.

A „Dealu Pesteri” ezen két barlangtól nyugatra fel: „Dealu Ruski” éjszaki oldalának felső része pedig: La piatre cu lapte (tojás szikla) elnevezés alatt ismeretes; mely kifejezést a nép e szikla burkolatának nagyobb mérvű elmeszedése körülményéből vehette.

Ezen éjszaki oldal felső részén 2 nagyobb barlang odú van, melynek mészköves márgás rétegében csak: madár, tulok, kutya, juh, róka, farkas s nyul csont töredékek fordulnak elő.

Az egyik torkolatánál azonban 50 cm mélyen a mészkövel elegyes termő föld rétegben: equus primigenius hatalmas zápfogára találtam.

Mely odúk közelében 1 m. széles, 1 m. magas s 11 m. vízszintes mélységű barlang folyosó van; részben kutatott talajának márgás rétegében csak: mészkövek kisebb-nagyobb darabja fordult elő, bárha a nép benne kincset vél rejteni.

Ezen „Dealu Ruski” hegy oldal alsó részének gödrös halmoz voltáért: „La grape” (a gödrökhez) elnevezése van; mely

gödröket mint egykori sírokat oláh népünk azon korból való temetkezési helyeknek lenni állítja, midőn kifejezése szerint: „Igen régen több féle népfaj folyton egymást üldözve, egymás menekülési helye után tudakozódva, rombolva vándorolt hazánkon keresztül, nevezetesen annak első hullámja, a „ruski faj,” mely halottjait a barlang lakó óriások kipusztítása alkalmából, temette azon gödrökbe.

Innen jöhet a hegyoldal elnevezése; ezen szó alak továbbá ama hódító nép szláv eredetire, az óriás kifejezés pedig törpe voltára utalhat.

Mely időszak létezésit illetén lezajlását valószínűleg szó-hagyományból meritvén, birhatnak oláhaink a népvándorlás korszakáról tudomással.

„La grapo“ elnevezés egyébaránt ezen hegyoldalnak nem vulcanicus alakulására, valószínűleg inkább az előtte levő kis völgynek lapályából kiemelkedő nagyobb halmára vonatkozhatik, miután alakja, a kun halmokéhoz hasonló; s így a vélt sírokat ezen halom zárhatja magába.

Kutatását 1879. november végén beállott zordon idő miatt voltam kénytelen abban hagyni.

Az első nagy barlanggal átellenes magas szikla: „Deaiu Petricseli“ (kővecskék hegye) neven ismeretes, mely a folyócska balpartján van.

Déli oldalának két odujában culturréteg nincsen, de ezektől nyugoti irányban 200 m. távolságra van, ott hol a hegyoldal határozottan éjszakra kanyarodik, 50 m. magasra, a szikla szögletében: egy 3 m. széles s ugyan ilyen mélységű, 2 bejáráttal bíró barlangocska, melynek belső oldalai a benne levő oduk s öblösödések alakulása miatt mint boltozaté ívezeteseek.

Szikla talaján a mészköves homokos márgás föld, guano és humus réteg igen vékony s culturrétegre nem vezetett; sem a benne talált kis eserép részlet, tűzhely maradvány és egy 3 szögű, 9 cm. széles természet alkotta lapos homokkő darab, mely teljesen azonos a IV. tábla 7-ik ábrájával, a mi egy a nándorvályai telepen talált amulette rajza.

Hasonló kőlapok, a csepelszigeti és tökölyi őskori temetők halottjainak mellén találtattak.

Az ismertetett szöglet barlangtól mintegy 100 lépésre éjszaki irányban haladva, a szikla ezen fal meredek nyugoti oldalában 70 m. magasra; egy 4 m. mély, ugyan ilyen magas barlangocskára találunk; s mert bejárata is 4 m. széles, az egész egy telyesen nyitott barlangnak mondható.

Talaját 1-10 m. mélységig felásattam s a 20 cm. humus alatt levő ugyanannyi átméretű fekete föld: már culturréteg volt valamint 70 cm. mélységig a következő mészköves, homokos, crustatiókkal telyes, száraz, márgás földet is telve találtam konyhahulladékokkal.

Hogy itt a humus réteg még magasabbra nem rakodhatott, a telyesen nyitott barlangban szabadon behatolható szélvé-szek befolyásának tulajdoníthatni.

Culturrétegében találtam: különböző madár, továbbá bos urus, róka, nyulnak égetett, tördelt, repesztett és megfaragott csont maradványai közt barlang medve fogait is, valamint állkapocs, medence, oldal, lábszár és patacsontok közt egy fel nem ismerhető állat vékony, de igen kemény koponyájának részletét.

Vannak még vékony szár csontokból készített kis áruk, egy nagyobb állat oldalcsontja, talán egy hosszabb kés alakjára faragtatott; egy másiknak lapján pedig: letöredezés által idomított fűrész fogak felismerhetők.

A konyhahulladékok közt még égett csont, szén, hamu, korhadt fa, szőlővessző darabja is volt. S mivel ezen barlang talaján egy előbbi kutatásnak mi nyomára sem találtam, a szőlővesszőt jelentékenyebb leletnek vehetni.

Tekintve, hogy az ismertett telepeken Troja őslakóival sok azonos leletei, mint igen fontos adatok egy koru s fajú népire utalhatnak, talán feltehető, hogy a szőlőt nem csak ottan, de már akkor hazánkban is művelték.

Homer Ilias VIII. fejezetében: karókra fogadó venyigék barna gerezdjeiről, szépen font kosarakban szerte hordozott mézízű szőlő és pohár édes borról emlékezik.

Továbbá ezen culturréteg több repesztett, idomított quarex darabja közt feltűnőbb: egy nagyobb széles, lapos, vörös foltos fehér quarex szilánk. élin durva pattogtatás által idomított nagy fűrész fogakkal; és egy 5 cm. hosszú, sötét amphibolith, átfurt kis csákány fele.

Az edények részletein előforduló 15 féle diszítésből feltűnőbb az egyszerűn vonalozott, meg végig huzott s benyomott kézüjjak által eszközölt durva ékítésin kívül egy barna cserép részleten Schliem. 3511 szám trojai disz vasa-jának koszorus ékítése, tollazatának homoru körei vannak, melyek egy szélesebb, talán csont lapocskával nyomattak az edény külső gömbövíre; a koszorus két felét ferde vonalkás párkányzat veszi körül.

Egy másik edénynek ékítésire pedig, valamely durvább és ritka szövethetnek benyomatát használták fel, a mint ezt az edény darabokon láthatni.

Kiváló szép a diszítése egy világos szürke, finomabb tályogból készült urna darabjának, melynek részleteiből a trojai 2305, 3092, 3096 stb. számú urnák alakja felismerhető.

Az urna 22 mm. magas sima párkányzatától kezdve le az edény külső oldalán, harántékosan alkalmazott párhuzamos vonalok, felosztott térköröket képeznek, melyeken különböző, igen szép ékítéseket látunk, míg vízszintes vonalozásból sűrűn betöltött alapra: beszurdolt diszitással J alakú barázdák vésetek, (melyekhez hasonlítható jegyeket Schliemann a villám symbolumának magyaráz) egy másik térkörnek sima alapján már nagyobb ékalaku vésetet látunk.

A barlang belsejének déli részén volt a szikla oldalához helyezve 1. m. mélységbe a culturétegben, egy felsőjével aláborított s töröttségiért már csak 60 cm. magas nagy urna alakú durva agyag edény, a mit talán a barlangban víztartónak használtathatott.

Anyaga vastartalmu föld, mely vöröses mázos, sugara 20 cm, külső oldalán 2 soros átlukasztott durva csücsök diszítés van.

Letört és hiányzó alsó lapjáért ezen edény lelhelyén még épnék lázott, de legnagyobb figyelemmel történt kiemelésekor, darabokra vált,

S ámbár más edények részletein kívül az urnának számos darabja is mint konyha hulladék benne volt, még sem lehet ezen nagy edényt hiányzó részleteiért telyesen egybe állítani.

Végül nevezetes lehet egy 5 cm. magas 6 cm. széles világos barna cserép darabján levő, bagoly fejet ábrázoló idom, melynek orra törött (X. tábla 5-ik ábra) azonos dombor alkotása ezen bagoly fejnek felismerhető Schliem. trojai leleteket ismertető albumának 3483 st. számú urnáin.

Kuun Géza gróf jeles keleti nyelvbuvárunk igen érdekes adatnak találja ezen bagoly fej idomu urna részletét, hogy szerinte Erdély indo europai ősnépínél is a bagoly fej alakja előfordul: mely madár szerinte a hajnali szürkületnek levén jelképe, mint ilyen a hajnal Istennőjének Athenének volt egyik régi jelképe.

S ámbár gyűjteményem egyes leleteiről ily véleménynyel is vagyok miszerint pl. egy eszköz, a miről csak annyi következtethető, hogy ember készítette, nem állíthatnám, hogy lelhelyén ezért embernek járnia is kellett s okvetlen ott laknia, vagy ahhoz a nemzethez tartoznia, mely valamely homályos hagyomány szerint valamely meghatározatlan időben talán vidékeinken lakott, vagy keresztül vonuló útjában hagyhatta mint

más nemzet készítményeit hátra; s hogy mert egy lelt edény karczolata, egy kis erős képzelődés hozzájárulásával, ha távolról hasonlít egy idomhoz, a mely egy Troja vagy Egyptom akár ős Itáliában lelt edényen előforduló díszítmény egyik eleme, nekem ezért határozott bizonyosság legyen arra, hogy az a két fázékas egy népfaj szülöttje is volt.

Sőt azt is feltételezem, hogy egészen egyszerű művelet lehetett miszerint egy vagy több vonalos jegy, vagy kereszttel jelöljenek meg egy tárgyat; a nélkül hogy abból valami vallásos jelképet, valami mélységes mysticus symbolumot, vagy valami szabadkőművesi rejtélyt akarjunk kiolvasatni oly tapasztalaton: hogy véghetetlen könnyű valamibe, valamit beleolvastatni s ez annyival könnyebb, mennyivel kevesebbet jelent maga a tárgy.

Mégis hiszem, hogy valamint Schliemann ásatásainál nevezetes előfordulási körülmény, miszerint Mykenében tehát s az Athene védnöksége alatt álló Trója romjaiból bagoly fejesek s bálvány fejekre talált, ugyanezen nándori barlangban lelt edény részlet idomításának itt is nagyobb fontosságot tulajdoníthatni mint csak azt, hogy a művészet kezdetleges kísérlete volt, kivált midőn számos bagolyfej a tordosi telep edényeinek alján, bálványán is változatos alakításban előfordul.

Hogy Tordosnak kelettől másféle keramikáját, ércműves-ségit s többeféle iparcikkét talán csere kereskedelemmel hozzahatták be: feltehető; de hogy Troja symbolumainak s jegyzett agyagkereskeinek bagolyfejesek edény és bálványának használása és idomítása hazánk ős telepein mind csak véletlen esetleges utánzás lett volna? Képzelné bajos.

A miért Tordos és Troja egy faj s koru népeire vezethető ezen elősorolt lényege s adataim: behatóbb tanulmányozást igényelnek.

Végül a „Dealu Petrieseli“-vel nyugotra szomszédos hegynek déli részén még 2 barlang odu van, de bennök kulturréteg nincsen. Melyek ismertetésével a 7 barlang öblösödés és 5 barlangból álló barlangsoportozat leírását befejeztem.

Vajda-Hunyad.

A „Cserna“ völgyének határán eső szögletét bezáró magas sziklák aljában a „Zalasd“ és „Cserna“ folyók egyesülnek hol ezen delta alaku térkörből kiemelkedő 120 m. magas „Szent Péter“ nevű meredek szikla oldalában: „Vajda-Hunyad vára“ fekszik.

A vár felett emelkedő e hegynek déli oldalán találtam kőkorszakbeli cserépedény részlet töredékeket.

S mert ugyan ezen előfordulási körülmény a nándori szikla magaslat és telepére vezetett, a vár feletti tetőn is kétségtelenül egy neolith kőkorszakbeli telepet lehet megállapítani. Alaposan azonban itt nem kutattam.

Hogy ugyan ezen hegyoldalon római telepet és egy újabb kori, „Szent Jánoshoz“ címzett zárdát is keresnek, arra az a körülmény adhatott alkalmat, hogy egy hosszabb épületet jelző még látható alapfalban: római kőszobrokat, feliratokat s kőfaragásokat mint építő anyagot felhasználva találtak; mely alapfalak romjai állítólag Hunyadvárának egykori építésekor anyagul használtattak volna fel.

De újabban megállapítottam, hogy e műemlékek nem Vajda-Hunyadtól származnak¹⁾ hanem a vár valamelyik művészetkedvelő tulajdonosa Hátszegvidéke s Vajda-Hunyad környékéről gyűjthette össze talán kertje díszítésére, s így használtathatott később valószínűleg egy mulató ház falához építő anyagnak. Az említett „Szent Péter“ hegyével délre szomszédos Keprucza nevű hegytetőnek beomlott barlangjában culturrétegre nem találtam.

Valamint a Hunyad és Nándor közt fekvő Erdőhátnak: Gaunosza és Aranyos községek barlangjaiban sem.

Az előbbi egy telyesen beomlott mészkő barlang s a falu „La Doosz“ nevű szikla oldalának aljában van. Nagyszerű bejárata ugyan még áll, de talajának kutatását a beszakadt mészkőnek halmazáért eszközölni telyes lehetetlen.

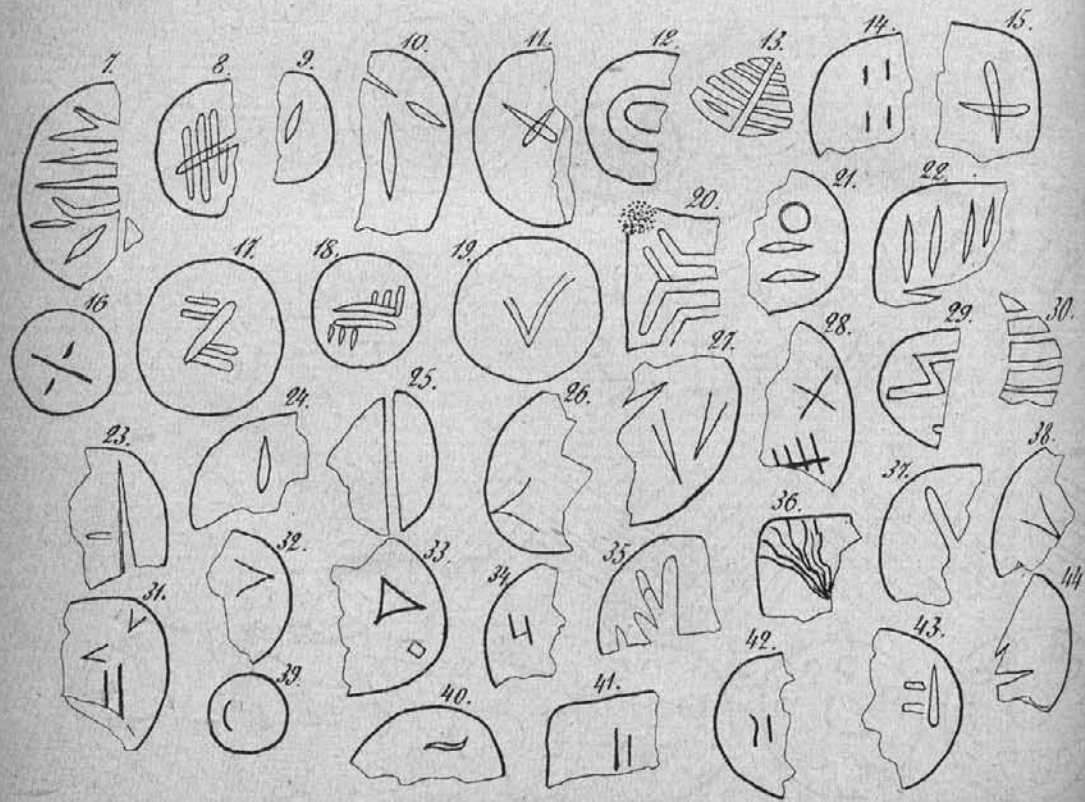
Egyik oldalából nagy hőmpölyek halmazát mosták ki a belőle most is folyó források vizei. Pár lépésre ettől belyebb a barlang oldalában levő 70 cm. széles 2 m. vízszintes mélységű és 50 cm. magas folyosó egy elzárt kisebb barlangba vezet, melynek culturrétege nincsen s benne csak róka, nyul, madár, tulok st. csont részletei voltak találhatóak.

S bárha Aranyos község „La Tiezona“ nevű 300 m. magas hegynek falmeredek oldalában talált cseppkő barlang telyesen beszakadva nincsen, mégis a beomlott kőhalmaz miatt talajának kutatását itt sem eszközölhettem.

Mind két barlang hegyoldalának hajlásait átkutattam, de most a barlang telepeket jelző cserépedény töredékekre nem találtam, talán megállapíthatni, hogy ezen két barlangot őskori nép nem lakta; valamint azt is, hogy azon korszaknak félelmes vad állataiért az erdőrengetegek barlangjait általában nem lakták.

¹⁾ Arch. Értesítő. XIV köt. III. füz. 111 l.

A X. és XI-ik tábla ábráiban bemutatott tordosi újabb s nevezetesebb egyes leleteknek ismertetése.

Az 1-ső. Egy törött alyáért már csak 5 centm. magas, barna agyag női szobrocška; alakja hasonló a VII. tábla 8-ik számú bálványképéhez. Az arcot feltüntető részen az orr, kidudorítás által van jelölve, melyből két vízszintes mély kis vonal, a szemeket ábrázolja; holott a nyak diszét a VII. tábla 8 és 11-ik számú bálványain látható, — fültől mellig alányuló — párhuzamos szöglet vonalozás alkotja, alatta 3 dudorodás, a mellett s gyomrot jelöli, egészen hasonló Schliem. 970, stb. számú edényein előforduló embert ábrázoló alakok idomításához. (XI. tábla 5-ik ábra.)

A 2-ik. Egy 9 centm. magas, nagyobb bálvány mellképének talpzata, vöröses agyagból; a fej- és vállaknál törött. Váltól mellig alányuló párhuzamos szöglet vonalozással a szűk ruha diszítése lehet feltüntetve, mely szögletek térközén, valamint a mellnek két oldalán is, vessző alakú mélyen bevéselt vonalkákat látunk mint mellékitést. Anyaga szilárd s alakítása szabályos. (XI. tábla 3-ik ábra.)

A 3-ik. Egy 4 centm. magas s a VII. tábla 8-ik bálványához teljesen hasonló bálvány sima talpzata; karja s feje le vannak törve. (XI. tábla 8-ik ábra.)

A 4-ik. Egy 6·5 centm. magas s a VII. tábla 12-ik számú majom alakú bálvány fejéhez hasonló vöröses barna agyag női szobrocskának lehet mellképe. Arcza elmosódott, jobbra görbített orra alig nyulik. Benyomott arczán a picziny homlokot, csakis a 2 vízszintes mély kis vonalú szemek feletti keskeny párkányzat teszi, mely párkányzat hátrészihez több helyt a fejről szöglet alányuló fejkendő látszik tüdvelve lenni; minek nyakrészin felülről alá húzott vonalozások, a lefüggő fejkendő redőzeteit ábrázolhatják. Egészen kezdetleges mű. (XI. tábla 6-ik ábra.)

Az 5-ik. Egy 10 centm. magas, 4 centm. egyenlően széles ruadcska alakú, sötét szürke tömött agyag bálvány. A fejt képező csonkított részen, — mely a XI. tábla 5. és VII. tábla 8-ik bálványainak arczalakításaihoz teljesen hasonló — 2 soros vízszintesen bevéselt s még látható 7 drb ékalaku pontozat, talán szakál-haj, nagy fogakat jelölhet. A karokat és térdeket képező részek oldalaitól alávont 3-soros ferde rovázatok — azok alakítását jelölve — a 6 centm. hosszú és a lábokat elválasztó függőleges vonalba szöglenek, mely ékítés a két oldal- és hátlaapon 3-soros szögvonást képezve, szintén folytatódik, sőt a jobb oldalon egy harmadik ilyen 3-soros ferde rovázat, talán a lábok sarkát képező részt jelölheti. Kiszögellő kerekítés által pedig a lábok feje van feltüntetve. (XI. tábla 1-ső ábra.)

A 6-ik. Egy 5·8 centm. magas, alján sérült vörös finom agyag bálványocška; igen szépen alakított s csinosan kidolgozott példány. Párkányzatos arczának sima lapján orra kidudorítás által van feltün-

tetve, melyből a vízszintesen alkalmazott 2 kis mély vonalozás szemeket ábrázol. Szemöldeit pedig rézsutos vonalok képezik. Mig a VII. tábla 11-ik bálványának hajfonatokkal fedett hátra magasadó feje csucsban végződik, ennek fején egy 4-szög alaku síma lapot látunk hátra csúcsosodva, kis karjai töröttek. Nyakának hátrészt válltól derekig alányuló 6-soros szögvonás disziti, melyből egy függőlegesen alá húzott vonalka, a domborun idomított törött lábokat tünteti fel. (XI. tábla 4-ik ábra.)

A 7-ik. Egy 6·5 centm. magas, vörös durva agyag, női szobrocskának dereka, karjai, feje és lábai töröttek; 2 melle alig kivehető. (XI. tábla 11-ik ábra.)

A 8-ik. Egy 6 centm. magas, 7 centm. széles barna agyag arcurna töredék. Vörösre festett arcza feltünőbb elfordulási körülmény. Vízszintes hosszabb vonallal a szemeket jelölték. A felettek kidomborított madár orr alaku szög, a törpe homlokot képezheti s azon a felülről két felire alá vont karczolatok, e megye népinek oláh női által apró sodrásokban alkalmazott hajviseletére emlékeztetnek. Lapos síma koponyája törött; orra, szája nincsen. (XI. tábla 7-ik ábra.)

A 9-ik. Egy polyvával elegyített agyag tapaszból vörösre égetett, mély kerek nagy szemekkel ellátott s emberi mellképalakra idomított 14 centm. magas, 8 centm. széles bagoly fejalaku bálvány. Karjai és derekánál törött; alakítása teljesen hasonló Schliem. 574, 2899 stb. bagoly-fejes bálványocskáihoz. (XI. tábla 2-ik ábra.)

A 10-ik. Egy 5 centm. magas, 3 centm. széles laposra faragott csont darab, melynek egyik szélén az emberi arcél ismerhető fel. A fél szemet ábrázoló átylukasztás mindkét lapjain homorun van kidolgozva, (XI. tábla 9-ik ábra) talán amulette leheteit.

A 11-ik. Egy ∇ alaku lapos törött nagy csont nyilhegy, simítása igen szép; lapjának átmérete 4—5 centm. szélesség közt változik. (XI. tábla 10-ik ábra.)

A 12-ik. Egy 7 centm. magas, 7·5 centm. széles, négyszögü, durva agyag korsóska, melynek kerekre idomított nyaka letört. Lapos oldalait bevéssett zig-zug vonalozások diszítik; közein pedig vörösre festett sávok láthatók; nyakán párhuzamos szögalaku szalag diszítés alatt mélyen bevéssett vesszőcskék vannak. Az edény belső üregének ujakkal történt idomítása sajátságos; egészen kezdetleges mű.

A 13-ik. Egy vörös agyag edény töredék feketére égetett fogantyuja, mely macskát, inkább oroszlánt ábrázol. Feje és derekánál törött, egyik oldalán egy hosszában alá vont egyenes karczolat, annak farkát jelölheti? Egyiptom azon faragványaira emlékeztet, melyek hasonlóan elterülő helyzetben levő állatokat ábrázolnak. (XI. tábla 13. áb.)

A 14-ik. Egy fehéres sárga finum agyagból készített 30 centm. sugárt jelző nagyobb tál töredékein felismerhető kerteléses mintázat, mely vörösre festetett, ezen disztál 4 centm. magas párkányának sima

lapjára, valamint az abból félhenger alakra kidomborított gömbövíre. (XI. tábla 20-ik ábra.)

A 15-ik. A kettős tekercesek mintázata, mely ugyanezen tálnak külső oldalalára vörösen festett, mire felül még helyenkint, központi félkör alakú bélyegdiszítések nyomattak. (XI. tábla 14-ik ábra.) Egy hasonló finum agyagból készített s vörösre festett edényfedő töredék domboru felületén a koncentrikus körgyűrű alakú ékítések cannelirozás-szerű kidolgozás által vannak feltüntetve.

Irland és Skótiában, továbbá menhirek kövein, ezen 14-ik számú ábra alatt bemutatott csiga tekeres alakú karczolatok gyakoriak (Lubok I—166-ik oldal.)

Egészen hasonló mintára festett finum nagy tál töredékeire is találtam, de ennek 4 centm. magas párkányt képező külső lapját nem dombor, hanem szöget képező gömböv szegélyzi.

Mindezen disztálak töredékeit a felső culturréteg ugyanazon egy helyén találtam. Az anyagok tán arra enged következtetni, hogy Tordos őslakói már ismerték és használták a szomszéd Batiz község határán találató porcellán földet. Eme tágas tálaknak oldalfalai gömbövektől kezdve, picziny kerek alylapjokba szűkülnek, valamint a hasonló alakított finumabb anyagu vörös kis tálak oldalfalai is.

A 16-ik. Egy töröttségiért már csak 6 centm. magas, füles fazék forma durva agyag kis edény külső oldalán előforduló különböző karczolatok, melyek közt Schliemann 3273, 3295, 3292 stb. számú trojai leletein levő jegyekből is láthatni véseteket. (XI. tábla 19-ik ábrája. A 16, 17 és 18 számú ábrák pedig cserép edény darabok külső oldalaira vésettek.)

(Vége következik.)

Sophocles a magyar irodalomban.

(Vége.)

A műfordítástól általában, különösen pedig költői remek műfordításától ma már jó részt senki sem várja, hogy az az eredetinek úgy szólván photographiája legyen.

Nem várja pedig egyszerűen azért, mert teljes lehetetlen valamit úgy lefordítani, hogy az eredetit vonásról-vonásra követvén, az új alakban még is élvezhető legyen s ne üssön el a fordítás nyelvének szellemétől. Nincs ugyanis két nyelv, melynek szerkezete, szelleme egybevágó (congruens) volna!

Vagy le kell tehát mondani a fénykép hűségéről, vagy a fordítás nyelvén kell erőszakot tenni. Két rossz közül a kisebb-

bik választandó, s így nem marad más hátra, mint az eredetitől eltérni.

Ámde ez eltérés korlátozva van, és soha sem terjedhet annyira, hogy akár lényeges, jellemző vonásokat mellőzzön, akár idegenszerű dolgokat hozzon be.

Csiky fordítása, fájdalom, mindkét irányban gyakran vétkezik, mit az Antigone néhány helyén akarok bemutatni.

Az első jelenetben (prologus) Antigone és Ismene párbeszédében ez áll:

Nincs átok, szégyen, nincs bánat, nyomor, keserv.“

Jól tudom; hogy ez valódi locus vexatus, nem is akarom Dindorf *ἀτίσιμον*-ját (melyet minden eddigi kísérletnél szerencsésebbnek tartok) senkire tolni, azt sem követelem, hogy a páros kifejezést, mely itt oly jellemző, Csiky utánozza, de háttározottan hibáztatom, hogy a nyomor fogalmát ide becsémpészte, mi az egész darab szellemével, Antigonénak (Creon fia jegyesének!) helyzetével ellenmondásban áll.

A 9. versben azt kérdezteti Cs.: „Nem mondanád? Egészen helytelenül, mert Antigone jól tudja, hogy Ismene semmit sem tud a dolgról (18. v. ἤδη καλῶς). Lehetett volna talán így adni: Hallottad tán? vagy nem tudod stb.

A 10. vben „szégyennel“ (*κακά*) nem elég jellemző, mert abban, hogy Polynices temetetlen maradjon, nem a szégyen a fő, s Antigonet tettének véghez vitelére nem szégyenérzete bírja. Lehetne talán: csapással?

Nem igazolható a 19. v. *ἔξέπειπον*-ának „hivattalak“-kal való fordítása.

Nem csak hibás, de nézetem szerint izotlen a 21. vb. Creont „hajthatlan szívü“-nek nevezni. Sophocles igen tapintatosan itt éppen semmi jelzöt sem ad neki; csak alább a 30. verssorban nevezi finom gúnynyal *ἀγαθός*-nak.

A 41. vben a nyomatékos *ξυμπονήσεις καὶ ξυνεργάσει* el van mosva a „részes lenni tervemben“ kifejezéssel, ép úgy mint a következőben *κινδύνεμα* „vakmerő terv“-vel.

Az 51. vben teljesen el van mosva *πρὸς ἀποφώρων ἀμεικρήτων*: „Bünéért önmagára mondvá büntetést.“

Az 59. vben *σκόπει δὲσφ κάκιστ' ὀλοῦμεθα* vonatkozik a 36. versben említett megköveztetés büntetésére, mi bizonyára, a szelid lelkületű Ismenének kivált, borzasztóbb sorsnak tűnik fel, mint övéinek felsorolt halála. Ezen jellemző vonatkozás a fordításban teljesen hiányzik.

A 69. vben *κλείσαιμι* nem „kérlek“, mi a valóságnak sem felel meg, hanem például: hivlak.

A 71. v. *ἀλλ' ἴσθ' ὁποῖά σοι δοκεῖ* tulságosan szabadon van fordítva: Maradj magadra hát.

A 74. v. *ὄσια πανουργήσασα*-ja is sokkal több mint: jó tett.

A 77. v. *ἀτιμάσασ' ἔχε* és a 78. v. *ἄτιμα ποιοῦμαι* meg enyhébbek mint az ide sehogy sem találó: gúnyold, gúnyolom.

A 79. vnek megfelelni akaró: Hogy vakmerően daczra hívjam a királyt — helyes értelemmel nem bir, mert daczra semmi esetre sem hívja, még ha saját daczos viseletével haragját és büntetését ki is hja. Azután az sem esetleges hogy Ismene azt mondja: *βία πολιτῶν ὄραν*.

A 80. v. *πρόχοιο*: ürügyül hozni, nem pedig mentésül. „A drága testvér sirját elkészíteni“ nem a legszerencsésebben van választva, laikus olvasó könnyen sirásásra gondolhatna.

Mennyire marad az eredeti mögött a 87 vers: *ἐάν μὴ πᾶσι κηρύξῃς τάδε* fordítása: „mint áruló szavad“!

Szükségtelen eltérés a parodos első versszakában: „S közelepsz megtörve a Dirke tükrén“ (*Διρκαίων ὑπὲρ ῥεέθρων μολοῦσα*).

Az anap. systemában „Ádáz Polynikes“ a viláért sem pótolja mit Sophocles elhagyott szavai: *νεικέων ἐξ ἀμφιλόγων* mondanak. Mig az utóbbiak a valóságos okot jelölik, addig az előbbi elítélő jelzöt ad Polynicesről a kar szájába, holott a nép véneinek kara nem csak sehol sem szól elítélőleg felőle, hanem feltűnően tartózkodik egy általában ítéletet mondani Pol. felett.

Az első ellenversszakról már sokat irtak, főleg a körül fordult meg a vita: vajjon *ἀντιπάλω δράκοντι* irandó-e, vagy *ἀντιπάλου δράκοντος*? és vajjon a sárkány alatt az argiv sereg értendő-e, vagy Thebae hadereje? Ily vitás kérdésben szabad keze van a műfordítónak, nem is azért szólalok fel, csak azt akarom megjegyezni, hogy: a) a 117. vers *σιὰς δ' ἐπέρ μελάθρων*-át még eddig soha senki sem vonatkoztatta a sas képében rajzolt Polynicesre (fen röpkedve az ormokon); és hogy b) ezen az egész első versszakon és ellenversszakon laikus, azaz a görög eredetit nem értő, olvasó sehogy sem bir eligazodni, mert Adrastus (és az argiv sereg), Polynices (a sas), a thebei sárkány (Csiky szerint) nem válnak külön az összefolyt képben. Megfontolandó még az is, hogy az „ormokon fen röpkedő“ sas Polynicesről (már t. i. a mint Csiky veszi) nem lehet mondani: „s futott még mielőtt vérünk' lakomára vehetné,“ mert ő nem futott el, hanem a csatatéren elesve ott maradt.

Jó lett volna megjegyezni, hogy ki az kit Zeus villáma lesújtott s a ki „lobogó üszökkal romlást lihegett.“ Így a mint fordítva van, magyarázó jegyzet nélkül teljesen érthetetlen.

Tessék megpróbálni — mint én tevém — s egy művelt férfiúval vagy hölgygyel, ki az eredetit nem ösmeri, elolvastatni, bizonyos vagyok benne hogy a parodost nem érti meg. Ugy látszik azonban mint ha Csiky sem értette volna meg az eredetit, legalább olyan idegen beletoldásokkal („a gonosz“ „s körül fogva a várfalakat“) bővítette a második versszakot, melyek annak egészen elütő értelmet adnak. A helyett el van mosva az a gyönyörű kép *ὅς τότε μαινομένα ξὲν ὄμα βραχέων ἐπέπνευε ῥεπαῖς ἐχθίστων ἀνέμων*, mit a „szilaj dühében fergetegül jöve“ gyengén pótol. — „De a sors leveré!“ Csiky cizméje, de a melyért köszönettel nem tartozunk.

Egészen hibás a következő hely:

„A hetes kapunál, hol a hét vezető
Hét ostromló vezért fogadott,
Zeus fegyvereket nyere áldozatul.
Csak az egy atya, egy anya két fia volt,
Ki a harcz közepett halált ada s vett;
Gerelyét közösen egymásba döfé
S elesett a közös diadalban.“

Ebből aztán süsse ki laikus olvasó hogy Thebaenek hét kapujánál az ostromló vezérek elestek s az elesett vezérek fegyverzetét kapta Zeus áldozatul, és hogy az egyik kapunál ez nem történhetett meg azért, mert az ellenséges testvérek egymást megölvén nem volt győző ki a fegyvert felajánlja.

Mit keres az utolsó anapacst. systemában: „Az isteni végzet örök parancsa szerint“? Hogy jön az, hogy az aggok kara önmagát nevezze »tisztas“-nek? Ily tapintatlanságot Sophocles nem követ el.

Az első epeisodionban legfeltűnőbbek ezek:

Mily prózai Creon ünneplés beszédének kezdete:

„Az istenek sok pusztító vihar után
Ismét békében őrzik városunk falát;“
szemben Sophocles gyönyörű képével a polgár háború hullámai-tól hányatott állam-hajójáról.

A 164—166 versekbe beleteszi szükségtelenül „Mint legméltóbbakat,“ s elhagyja a jellemző *θρόνων κρατή* szavakat.

El van mosva a valódi értelem ezekben (176. 177): *καὶ ὄν ἀρχαῖς τε καὶ νόμοισιν ἐπιβίβης γενῆ*.

„ — — — mig törvénytisztelet

és tettek nem mutatják igaz érdemét.“

A 191. vers (*Τοιοῖσδ' ἐγὼ νόμοισι τήνδ' ἀῖξω πόλιν*) megint jellemző vonásától van megfosztva ebben: „Törvényeimben ez lesz az irányadó“.

A 198. versből szükségtelenül kihagyta a nyomatókos τὸν ξύραιμον ταυδε és φρυγὸς κατελθόν szavakat, s helyettök felesleges szót szaporított: „Ki honára támadott, Hogy a hazát és a hazának istenit Tűzzel pusztítsa ki* és utóbb: „ki rabigát hozott, Hogy szolgaságba hajtsa a hon népeit.“

Semmivel sem indokolható Cs. eljárása, hogy a 211—214 vket megosztva, az első részét kérdésnek veszi. A 213. 214. v. egészen helytelen, mert felesleges és idegenszerű dolgokat csempész be, a lényegest pedig mellőzi.

„Hatalmad van reá, a törvényt te hozod,
Tarthatsz ítéletet élőkön s holtakon.“

A 248. versben jellemző a τίς ἀνδρῶν, mert Creon nem is sejtheti hogy nő szegte volna meg tilalmát.

Az őr szavaiban felesleges toldalékokkal bővelkedik a 252 vers: „Sem áruld el a merész gonosztevőt,“ míg előbb στίφος δὲ γῆ καὶ χέρος, ἀρρώξ· be kell hogy érjék egyszerűen evvel: „szilárdan állt a föld.“ Nagyon furesa dolog a „bárdcsapás“ is, mert sem δίκελλα nem jelent bárdot, sem általában bárddal nem végeznek földmunkát, hanem igen is kapával.

Indokolatlan szabadság az is, ha „πᾶσι θαῦμα δυσχερὲς παρῆν helyett „Nagy rémület fogott mindanynyiunkat el“ áll (254). Avagy alább (260—263):

„Egy őr vádolta másikat, s kevésbe mult,
Hogy nem kelénk ökölre; mérgünk nagy vala,
Mert mindnyájunk fejét terhelte ez a bűn,
Bár részét benne eltagadta mindenik.“

Hol maradtak: οἶδ' ὁ κωλίσιον παρῆν? κοῦδεὶς ἐναργίς?

De talán elég ebből ennyi is annak bebizonyítására, hogy Csiky a műfordító szabadságával nem ritkán visszaél és vagy egészen idegen vonásokat, mellékkörülményeket csempész be, vagy — mi még gyakoribb — lényeges vonásokat, jellemző, finom árnyalatokat indokolatlanul s a művészeti tökély rovására mellőz.

A többiekben utalom a szives olvasót Imre Sándornak bírálatára a Kisfaludy-Társaság Évlapjában¹⁾, az egyetlen beható bírálatra mely eddig megjelent, s mely noha a mű kézirátára vonatkozott, egészben véve a nyomtatott műről is áll.

Részemről Imre lelkiösmeretes és avatott bírálatát egész terjedelmében elfogadom, egyetlen egy, de lényeges, mondatnak kivételével. Az 55. lapon ugyanis cz áll: „Ily formán s czélszerű szóválogatás által azt eszközli, hogy alig találhatni, valamely tartalmas szót az eredetiben, melynek

¹⁾ A Kisfaludi-Társaság Évlapjai. Új folyam. XIV. kötet. Budapest, 1879. 54—61. lap.

ereje közvetve vagy közvetlen valamikép kifejezve vagy befoglalva nem volna.”

Én az Antigonét épen e szempontból tüzetes vizsgálat és boncolás alá vettem (a többi darabokat csak futólag olvasva át, de összevetvén mindig az eredetivel) s ellenkezőleg éppen azt találtam, hogy igen sok helyen van az eredeti csonkítva, elmosva, jellemző árnyalataitól megfosztva.

A ki a görög tragikusokat behatóbb tanulmány tárgyává tette, jól tudja mily sokat mond a költő gyakran egy specialis szólam vagy fordulat — avagy kép megválasztásával. Igaz ugyan hogy a modern világ és a magyar nyelv ezek közül többet nem bír el, de azért több műgonddal többet sikerült volna megmenteni.

Csiky fordításában annyi a szépség, oly túlnyomó a sikerült fordítások száma, hogy tőle a tehetséget, hivatottságot csak rossz akarat tagadhatná meg. De más részről ugy az alaki (vers-technikai) mint a tartalmi téren az elhamarkodásnak, a műgond hiányosságának annyi és oly szembeötölő nyomaira találunk, hogy azt szó nélkül a legjobb akarral sem hagyhatom. Egyébiránt Csiky fordítása irodalmunkra határozott nyereség, mert egyetlen élvezhető magyar Sophocles.

Csiky fordításáról a következő ismertetéseket és bírálatokat olvastam:

a) Pe t z Vilmostól „Antigone“ és „Oedipus Kolonosban“ első kiadásairól az Egyetemes Philologiai Közlöny I. évfolyamának (1877). 126—128 lapjain; „A trachisi nők“ temesvári kiadásáról ugyanazon évfolyam 210—211 lapjain. A teljes Sophoclesről az Egyetemi Philologiai Közlöny IV. évfolyamának (1880) 257—268. lapjain.

b) Im re Sándortól a Kisfaludy Társaság Évlapjai XIV. kötetében (187^{8/9}) 54—61. lap.

c) Dr. Kont Ignácztól a Magyar Tanügy IX. évfolyam (1880) 34—52. lapjain.

d) (—) jeggyel ismertetés az Egyetértés 1880. évfolyamának 29. 42. számaiban, de a mely mindenről inkább beszél mint a fordításról.

Félreértések elkerülése végett kijelentem: hogy szándékosan mellőztem és mellőzöm mindenkor azon hosszabb v. rövidebb jelentéseket, melyeket napi lapjaink vagy folyóirataink a Vegyesek, Különfélék, Napi hírek, Irodalom steff. rovataikban hozni szoktak és Csiky fordításáról is hoztak. Ezek rendszeren — igen csekély kivétellel — pár percz művei, s ha nem épen a kiadó által beküldött reklamok ugy az illető rovatvezetőnek vagy más spiritus familiarisnak (ki a dologhoz mit sem ért) szemé-

lyes hajlamtól vagy kedélyhangulattól függő fogalmazványai, minden érték nélkül. Tisztelet a kivételeknek, de ez a rendes.

Enynyit Sophocles magyar fordításairól, lássuk most a többi irodalmi termékeket u. m. nyelvtani, dramaturgiai fejtegetéseket, hírlapi cikkeket stb. melyek Magyarországon bármely nyelven vagy bárhol magyaroktól megjelentek.

A) Sophocles életéről és irodalmi működéséről irt Csiky Gergely a fordításához adott bevezetésben, mely az Egyetemes Philologiai Közlöny III. évfolyamának (1879) 409—420 lapjain is megjelent. Céljének teljesen megfelel, a menyinyiben szép nyelven, röviden a legfőbb eredményeket kellő tájékoztatásul adja; önálló tanulmány nem akar lenni, sem a forrásokat, sem az ide vágó irodalom alapvető műveit nem böngészte, hanem egy néhány könnyebben hozzáférhető, jeles művet használva adja a dolog lényegét. Található még rövid életrajz a következő helyeken: *Ladvoeat Historiari Dictionariuma Mindszenti Sámuel*től, VI k. 302 lap. — *Mokry B. Kézi-lexicon* IV. k. 122—125. l. — *Közhasznú Ismeretek Tára* XI. k. 30—31. l. — *Egyetemes magyar Encyclopaedia* XIII. k. 7—8 l. és *Téli*fi a *Családi Lapok* V. évf. 1856.

B) Nyelvtani kérdéssel egyedül *Hóman Ottó* tudori értekezése foglalkozik: de coniunctivi et optativi aoristi usu Sophocleo. *Göttingae*, 1870. 68 lap. Elismerést érdemlő gondos és alapos dolgozat.

C) Sophocles tropusait nagy gonddal és szép eredménynyel kutatta *Pecz Vilmos* a *Nyelvtudományi Közlemények* XIV. köt. 95—165. lap. 1877. (Rendszeres tárgyalása *Aeschylus* és *Sophocles* tropusainak különös tekintettel az aránytropusokra.), melyből német kivonatot közölt a *Zeitschrift für die oester-Gymnasien* 1877 évi 10. füzetében (Systemat. Darstellung der Proportionstropen bei Sophocles) 16. lap, magyar népszerű egybeállítás az *Egyetemes Philologiai Közlöny* II. évfolyamának 205—213. lapjain. (*Aeschylus* és *Sophocles* képei). A két elsőből külön lenyomatok is vannak.

D) Metrikai kérdéssel is csak egy foglalkozott nálunk, *Engelmann Gusztáv*: „De vario usu trimetri iambici in diverbiis tragoediarum Aeschyli et Sophoclis“ a besztercebányai kir. kath. főgymnasium értesítvényében az 187³/₄. tanévről 54. lap. Ismertette elismeréssel a *Zeitschrift f. oester. Gymnasien* 1876. évf. 139—140. lapjain *Schenkl*től. Nagy szorgalmat és beható tanulmányt tanusító szép dolgozat, melynek önállóságáról és a kérdés előbbre vitelének mértékéről azonban még nem ítéltetek, nem hasonlíthatván eddig össze az idevágó régebbi irodalommal, mely nincs kezemben.

Itt megemlíthető hogy Dörr Frigyes művét: *Der Reim bei den Griechen mit besonderer Berücksichtigung des Sophokles* Leipzig 1858, ismertette Télfy Iván a *Budapesti Szemle* 1858. évfolyama II. kötetének 422—423. lapján. Dörr úgy mint Télfy kissé túl lőnek.

E) Kritikai és exegetikai fejtegetéseket adtak.

Basz el Aurél *Sophokles Antigoneja* több helyének kritikai méltatása. *Egyetemes Philologiai Közlöny* 1877. 157—160 és 242—250 lapjain. Az irodalom ismeretéről, alapos készütségről és helyes ítéletről tanuskodó dolgozat. Vajha több követtőre találna! Fiatal alig végzett philologusaink számára is több babér teremne ezen a téren mint a nagy szavú, de üres tartalmú bírálatok és tárczacikkek mezején s az örökös kapkodásban, melylyel alig rázva le az iskola porát, már is minden íróhoz hozzá szólnak, melyeket nem hogy tanulmányozni, de még csak eredetiben átolvasni sem volt physikai idejük. *Exempla sunt odiosa!*

Gothard Ferdinand, *Textrecension des Kommos in Sophocles Philoctet* 1081—1169. mit eingehender Erörterung des Gedankenzusammenhanges. Az iglói ágost. hitv. gymn. programmjában 1860. Sem újat nem mond, sem önállóságot a felfogásban nem tanusít.

Schmidt Károly, *de locis aliquot Electrae Sophocleae*. A pozsonyi kir. kath. főgymn. 1857. évi programmjában (8. lap). Csak Hübl műve után ismerem: *System. geordnetes Verzeichniss* stb. 94. lap. Bartal 1867-re teszi, hibásan.

F) Aesthetikai és dramaturgiai fejtegetések, ide vágó tárczacikkek és tartalmi elbeszélések.

Gondol Dániel, *Sophocles színművei eslekvény tekintetében*. *Kisfaludy-Társaság Évlapjai* IV. kötet (1844) 308—417 lapjain. Koszoruzott pályamű; elismeréssel szólnak róla az *Oesterreichische Blätter* 1847. 128—132 számai, melyből ismertést közöl a *Szépírodalmi Szemle* 1847. II. 87 lapján. Ma is haszonnal olvasható, gondos dolgozat.

Henszlmann Imre dr. A hellen tragoedia tekintettel a keresztény drámára. *Kisfaludy-Társaság Évlapjai* V. köt. (1846) 125—428 lap. Nem a hellen tragikusok tanulmányozásán közvetlenül alapuló, hanem másodrangu művekből meritett egyoldalú, elfogult dolgozat, mely főleg Schlegelék szavaira esküszik.

Szamosi János, *A női jellemek Sophocles tragoediáiban*. *Tanulmány-vázlat*. Az *acta reg. scient. Universitatis Claudiopolitanae anni 1874—5* első füzetében (67—88 lap) és abból külön lenyomatban (1875. Kolozsvár). Vázlat egy terjedelme-

sebb tanulmányból, melynek feladata a görög trag. trias fennmaradt drámái személyeinek jellemzését behatóan tárgyalni és méltatni. Ismertetése a „Figyelő“ 1875. évi 27. számában, 320—322 lapjain.

Dóczy Imre, Sophokles drámái jellemei. Népszerű felolvasás, közölve a Fővárosi lapok 1877. apr. 20—22, 90—92 számaiban. Általános bevezetés után tárgyalja Philoctetes, Oedipus, Deianira, Antigone jellemeit, melyek szerinte is ép oly típusok mint a görög szobrok. Nem keveset von el a dolgozat értékéből a felesleges áradozás.

Pottokár Péter, A családi életből Sophoklesnél. A soproni kath. főgymnasium értesítőnyében 187 $\frac{1}{2}$. évről (3—15. lap). Tárgyalja: a házassági élet, a szülők szeretete gyermekeik iránt, a gyermekek szeretete szülőik iránt, testvérszeretet, rokonság, tisztelet az öregség iránt, vendégszeretet, barátság, rovatok alatt a legnevezetesebb ethikai pontokat a családi életből. Figyelemre méltó dolgozat.

Malmosi Károly, Sophokles három thebai tragoediájáról. A Philologiai Közlöny I. 1871. évfoly. 67—82 lapjain. Azon helyes nézetet fejtegeti hogy a három tragoediában csak a tárgy függ össze, de trilogiát nem alkottak. Az idevágó irodalmat nem ismeri és nem használta. Meglepő hogy forrásul idézgetnek Lübker Reallexikóna és Brockhaus Conversations-Lexikona! Főleg Kvičala után dolgozott. Gyenge munka.

Malmosi Károly, Oedipus király *aiθadia*-ja Dr. Berch után. Philologiai Közlöny, II. 1872. 308—318. lap. Figyelemre méltó és tanulságos dolgozat, még ha nem értünk is mindenben vele egyet.

Mészáros Nándor Oedipi filios impietate, filias pietate fuisse insignes docet Sophocles. Az országos közélettanodai tanáregylet Közlönyének II. évfolyamában (1869. 133—155 lap).

Az Oedipus Coloneus előadása alkalmából (1878. jun 14.) megjelent egy tárczacikk (M) jegy alatt a Fővárosi lapok XV. évfoly. 1878. jun. 14. 136. számában, 668—669 lapon, mely rövid bevezetés után a görög dráma fejlődéséről, elbeszéli a darab tartalmát, felemlíti hogy a három thebai tragoedia trilogiát nem alkotott s úgy találja hogy „e dráma, vagy inkább e drámái apotheosis, melyet az agg Soph. szülőföldjének és szülőföldje isteneinek magasztalására alkotott. Nem a drámái cselekvény szövevénye és mesteri megoldása ez; hanem egy hymnusz gazdag retorikája és emelkedett lyraja.“ Egyes állításai ellen lehet kifogást tenni, de egészben véve helyes ismeretekről tanuskodik.

Könnyebb modoru, felületesebb és hiányosabb a Hon tárczacikke (1878. jun. 15. 144. szám) mely az Oedipus mondát beszéli el, majd a szinpad berendezéséről szól az előadás alatt, dicséri az előadást és az egyes szereplőket, Mendelssohn zenéjét, s végül szól a zene hatásáról az antik tragoediában.

Az „Egyetértés“ 1878. 164. sz. tárczája alig érdemel említést.

Fischer Lajos (budai születésű), Die Choëphoren des Aeschylus und die Elektren des Sophocles und Euripides. Separat-Abdruck aus dem XX. Jahresberichte der vereinigten Staatsmittelschulen zu Feldkirch. Innsbruck 1875. 48 lap. Szellemes és sok önállóságot tanúsító dolgozat oly témáról, melyet már sokan (péld. Schlegel AW. Gruppe stb.) tárgyaltak; kár hogy Euripidest illetőleg egészen cgyoldalú mert csak a hibákat látja.

Bartl Antal, Sophokles Elektra-ja. Az unghvári gymn. értesítvényében 185⁶/₇. (5 lap) és 185⁷/₈-ban (7 lap). Ismertetés Gauzer Jánostól a Tanodai lapok 1859. évfoly. 232 s köv. lapján. „Fő tárgya azt megmutatni: mennyiben felelt meg a nagy költő feladatának, és micsoda eszközökkel él, hogy Klytaimnestranak Orestes fia általi megöletését indokolhassa.“ Hibás nyelven, nehézkés és dagályos iránylyal van írva. Alapjában helyes, de kivitelében hiányos dolgozat.

Lipp Vilmos, Electra és Hamlet. Tanulmány. A szombathelyi főgymn. értesítőjében 187¹/₂. évről (3—13 lap) és csekély változtatással a Figyelő 1872. évfoly. 452—455 és 464—467. lapjain. Összehasonlítja Sophocles Electra című tragoediáját Shakespeare Hamlet-jével. A hasonlítás csak a felszinen marad s nem bocsátkozik eléggé be az egész és lényeges különbséget okozó viszonyok, nézetek fejtegetésébe. Egészben véve azonban a dolgozat figyelemre méltó.

Antigonenak ismételt előadása Csiky fordításában s a darabnak önmagában rejlő nagy szépségei élénk mozgalmat keltettek politikai és szépirodalmi napi lapjaink tárczáiban. Fájdalom csak itt, hol a könnyedén s legtöbbször könnyelműen oda vetett sorok minden maradandó becs nélkül szükölködnek.

Elöttem a következők ismeretesek:

Babics Kálmán, Antigoneról. Bünös-e Antigone vagy ártatlan? Fő-városi lapok 1877. 53. szám. Alapjában és kivitelében teljesen elhibázott dolgozat. Egyes versek hibás fordítása és még hibásabb felfogása következtében Antigonében nemzettségére, ősi nemességére büszke, a daczoskodásból virtust csináló mokra leányt alkot, ki Creonnál gőgösebb, daczosabb, bünösebb. Bele keveri Kisfaludy Irenejét, Agnes asszonyt sőt még a Katekizmust is.

Brankovics György, Antigone első előadása 2240 év előtt. A „Közvélemény“ irodalmi mellékletében, 1879. 3. szám ismeretlen előttem s csak Szinnyei után említem

Csiky Gergely. Antigone. Tanulmány. Hölgyfutár, (Magyar Polgár melléklete) 1877. 5—7. számaiban. A legjobb mi magyarul Antigonéről megjelent. Figyelmes és gondolkodó olvasást kíván s az eredetivel való folytonos egybevetést, mert a szerző náhol merész, náholaz eredetit félreértette.

Czenger János. Antigone jelleme. Debreczeni Ellenőr, 1876. 125. 135. 136. számaiban. Csak Szinnyei és Bartal jegyzéke után ismerem.

Hoffer Endre, Sophocles Antigonéja. Szegedi Híradó, 1876. 65—69. számaiban. Gyenge dolgozat.

Molnár Albert. A tragikai bűnről. Fővárosi lapok, 1877. 62. sz. Babicsnak írt válasz, mely közvetíteni akar a Weisse-féle ártatlansági és Babics-féle bűnösségi elmélet közt. Főhibája, hogy mindent összekever, antikot és modernt.

Nem hagyhatom itt megrovás nélkül azon nálunk is mind inkább és inkább terjedő hibás eljárást, mely szerint modern dramaturgiai és aesthetikai elvekhez és szabályokhoz mérjük a régi görög tragoediákat. Ne feledjük hogy Aristoteles Poeticája (pedig ez sem szent írás) a gazdag görög tragoedia-irodalom abstractioja, mely tehát ép ugy később lett, mint a nyelvtan később lett a nyelvnél és irodalomnál. Már ha Aristoteles költészettana sem lehet feltétlen mértéke a régi tragoediáknak, hogyan lehetne az bármely újabb aesthetikus, hívják bár Vischernek, Carriernek, Freytagnak stb. Egyedül önmagukból, beható tanulmányozásukból s egymás közti összehasonlításukból tanulhatjuk megérteni és felfogni.

Silberstein Adolf. Antigone. Sophokles szomorujátéka. „Magyarország és Nagyvilág“, 1876. 23. szám. Magasztaló bevezetés után áttér a végzet tárgyalására s hevesen kikel „Schlegel a jó katolikus“-tól megállapított theologikus felfogás ellen. Azt állítja hogy a görög fatum látszólag egyenes ellentétben áll a keresztyén gondviselés fogalmával, melyre ugy mint a keresztyénségre, főleg catholicismusra frivol érzeket csinál, elferdítvén azt. A görög fatum szerinte a világ-folyásában levő törvény, a természet törvénye. Ugy találja, „hogy a fatum a görög tragikumra nézve egészen mellékes dolog. Görög eszme lévén, valamint sok más, ugy ez is bele van szöve a görög drámába.“ A görög dramaturgiának fő ereje az ő politikai irányában van, Silberstein szerint. Ki tehát az ő tragikusokat érteni, élvezni s hasznukat venni akarja, az mélyedjen bele a nagy görög állameszme szellemébe.

„Antigone (e szerint azaz Silberstein szerint) nem egyéb mint az autokratizmus és demokraczia harcza, a legszebben dramatiszálva“. „Antigone, a darab hősnője, tullép a nőiesség keretén — Ismene, a valódi nőalak — hogy egy zsarnoki tilalmat ad absurdum vigyen. Antigone képviseli a törhetlen lelkiismeretesség elvét, mely a tyrannus hatalmától, a börtöntől s a haláltól se riad vissza.“ „Antigone a kényuralom tragoediaja, az uralomvágy szomorujátéka.“ Silberstein szerint még nem irtak eleget Antigonéről, mert a földolgra, a politikai szellemre nem figyeltek.

Silbersteinnak van fentartva hogy Antigonéból Szaszuljevics Verat, nihilista martyrnőt csináljon s ugy kiforgassa Sophoclest mint a hogy kiforgatta Aristoteles költészettanát!

Télfy Iván, Sophokles Antigonéja. Életképek 1876. 1. szám. Tartalmi elbeszélés saját fordításának mutatványaiival melyek bár — mint előre várható — hüek és pontosak, de nehézkesek, prózaiak sőt néhol magyartalanok. Majd méltatja a színészek játékát, helyes észrevételeket tesz Csiky fordítására s végül ajánlja, hogy három felvonásra osztassék, mert „nagy előítélet hogy az ó-kori görög tragoediákban nem voltak ilyen, bár nagyon rövid szünetek, s hogy a függöny nem takarta el ilyenkor a szinpadot. Következtet erre főleg Aeschylus Eumenidák és Sophocles Ajax czimü darabjaiból, hol hely változás van, továbbá „hogy a görögöknek a szinpadi függönyre külön nevek is volt, u. m. peripetasma, avlaea, katablema.“

Télfy Iván. Antigone alapeszméje. Életképek, 1876. 2. szám. „Két elvnek egymás elleni küzdelmében az egyiknek diadala, a másiknak pedig bukása állittatik elénk. Antigone jellemében a testvéri kötelmet, nem pedig a szenvedélyt személyesíti a költő. Creon az állam, de korlátlan, despotikus állam elvét képviseli. E tételek fejtegetése után „nem ichejtja alá azok véleményét, kik e tragoediában a testvéri és polgári kötellem összeütkezését látják, mert a polgári törvény is parancsolta a holtak eltemetését. Creon arra hivatkozott ugyan hogy a hazaárulót nem szabad eltemetni; de nagy kérdés, vajjon Polyn. a ki csak királyi jogát akarta visszanyerni, hazaáruló volt-e? Vajjon hazája, vagy inkább a jogbitorló Eteokles ellen vezet-e hadseregét? Antigone is küzdött tehát a polgári törvény mellett, de ama polgári törvény mellett mely a testvériszeretettel, a természet törvényeivel volt összhangzatban, s melyet a görög vallás is szentesített, mert azt is isteninek tartotta. S éppen azért alaptalanul állittják némelyek, hogy tragoediánk a vallási és polgári törvény közötti harc tragoediája.“

E czikk ellen is több kifogást tehetni.

Vadnai Károly, Sophokles és Antigonéja „Pesti Napló“ 1876. 118. 120. 121. számainak tárczájában. Ugyancsak Vadnai Károlytól van a tartalomjegyzék állítása szerint két czikk a „Fővárosi lapok“ 1876. évfolyamában. Az egyik (K) jeggyel a 121. számban: Sophokles Antigonéja; a másik (V. K.) jeggyel a 123. számban: Antigone előadása május 28.) Ha az ember a három cikket olvassa alig hiheti el, hogy ugyanazon egyén írta. Másod-, harmadrendű művekből s nem a főforrásokból merítvén, sok téves nézet, ferde felfogás vegyül a helyes és egészséges nézetek közé. A Pesti Napló tárczája egészenben vége jobb.

Nincs mit mondjak az „Ellenőr“ tárczacikkéről az 1876. 146. számban: Sophocles tragoediája Antigone, mely a közönséges tárczacikkek niveauján nem emelkedik felül.

Tartalmi elbeszélések még a következők:

Molnár Jánostól, Magyar könyv-ház. V. Szakasz. Pest 1793. 280—289. lap. Ulisses alatt elbeszéli részletesen Philoctetes tartalmát. Kár a reá fordított időért.

Télffy Iván fordítási mutatóványokkal élénkítve elbeszélte hat dráma tartalmát a Családi lapok 1856 és 1857 évfolyamaiban, u. m. 1. Ajax 1856, I, 557—563. 1. 2. Oedipus király 1857, I 29—33. 1. 3. Oedipus Kolonban (sic!) 1857. I. 45—48. 1. 4. Antigone 1857. I. 172—174. 1. 5. Electra 1857. II. 11—13 1. 6. Trachiniai nők (sic!) 1857. II. 39—41. lap.

Az elbeszélés hűsége, eleve sége alig hagynak kívánni valót, de a mutatóványul szolgáló fordítás nehézkes, prózai sőt gyakran magyartalan.

Meg kell emlékezni még a magyar sz. korona területén megjelent más ajku fordításokról és dolgozatokról, a mennyiben tudomásomra jutottak.

Sophocles Oedipus als Herrscher. Uebersetzt von L. Petz Pest, 1830. fordítás és végül rövid magyarázat (255—258. lap.) A mennyiben rövid idő alatt az egri érseki könyvtárban egyes helyeit az eredetivel összevettem s olvastattam, jobban kiadatlan maradhatott volna.

Schneider Joh. Im. Dr. Uebersetzung der Chorlieder des Sophokleischen Trauerspiels Antigone. Ein neuer Versuch nach deutscher Dichtungsart. A besztercezi ág. hitv. gymnasium programjában 1863. 20 lap A német irodalom Thudichum, Donner és Minckwitz fordításaiban elég döntő bizonyítékokkal bír arra, hogy az ilyen egészen modern zamatu és rimes verselésék fölöslegesek. Különben a fordítás elég hű és szabatos, a verselés könnyű.

mét Soph. különbözőleg festi a három darabban). Az eszéki főgymnas. 1864. évi programmjában. (Hübl szerint 13 lapra terjed. System. geord. Verzeichniss stb. 95. lap.)

Kostič Josep. Sofokle je razno oznacio Kreontau dramah *Oidipous tyrannos, Oidipous epì Kolonai, Antigonē*. (Creon jelle-

Mai xner Franjo. O Sofoklovich značajih u. Antigoni. (A jellemelek Soph. Antigonejében). A zágrábi gymn. programmjá 1866-ból, 8 lap. 4 rét.

Mejsnar Ignác. Vyznam a rozsah choru, prevod rozprava, metricka a vyklad Sloky v. Sofokleove Philoktetu v. 391—401. (A kar tartalma, terjedelme, fordítása, metrikai tárgyalása és Philoktetes 391—401. verseinek értelmezése). A besztercebányai gymnasium programmjá 1861. évről L. Hübl. Syst. geord. Verz. 95 lap. és Bartal 75. lap.

Senekovič Sophocles Electra. Plan der Tragoedie und Charakter der Electra. Südslavisch. Warasdin gymn. progr. 1866. Hübl. System. geord. Verzeichn. 94 lap.

Sojek Ernest. Sophokleisches. (Kritikai észrevételek Electra és Ajax némely helyéhez) A vinkovce-i gymnasium programmjá, Zágráb 1871. 12 lap.

Tély I. *Ὁ ἐπιταφιασμός τοῦ Σοφοκλέους. Καιροί* czimű atheni folyóiratban 1873. 65. szám.

Tély (?) *Ἡ διδασκαλία τῆς Ἀντιγονῆς ἐν Βουδαπέστη* Klio czimű lapban 1876.

Mindkettőt Bartal után közlöm: Egyetem. Philolog. Köz-löny 1879. 350. lap.

Végül meg kell jegyezmem, hogy Dr. Kont Ignác urtól vett értesítés szerint Finkeitől Oedipus a király fordítása is megjelent 1866-ban, melyből Kont mutatványokat közölt a Magyar Tanügy IX. (1880.) évfolyamának I. füzetében Csiky fordításának is mertetése alkalmából, s részemről kénytelen vagyok a mea culpa elmondani: hogy bár ezen ismertetést megjelenés után azonnal átnéztem, az említett adat figyelmemet mégis elkerülte. A mi Finkei Oedipus királyát illeti, avval aligha nem valami történt, hogy mindazon példányokból melyeket látni alkalmam volt (megam is hirok egyet) ez az ötödik füzetet tevő darab hiányzik s megjelenéséről sehol a legkisebb adatot sem találtam volt eddig. Dr. Kont urnak szives köszönetemet!

Még egyet! Nem csak szivesen fogadok minden felvilágosítást az itt netalán fel nem említett adatok felől, hanem egyenesen kérem is ügyfeleimet s az érdeklődőket: sziveskedjenek minden bármily csekély adatot velem közölni, s ha lehet használatra rövid időre megküldeni.

Eszmosi János.